

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/18668> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Sloos, Louis Philippe

Title: Gewapend met kennis : 500 jaar militaire boekcultuur in Nederland

Issue Date: 2012-04-03

Inleiding

Gewapend met kennis

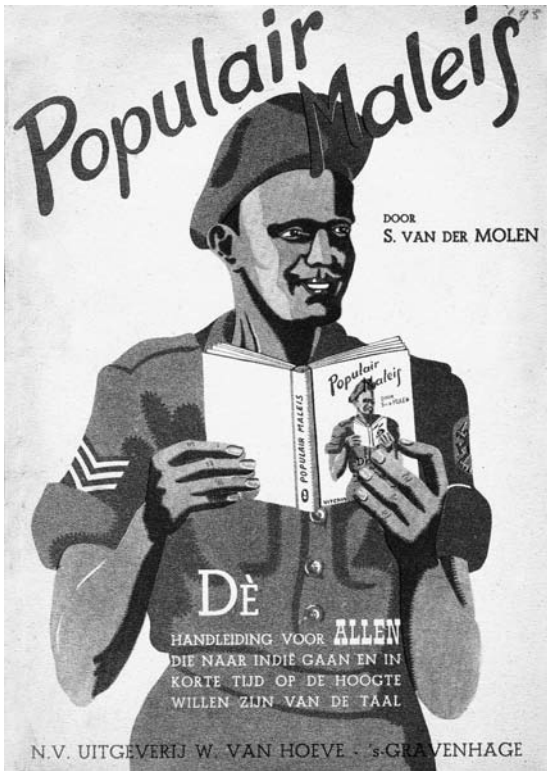
In 2006 gaf het Nederlandse Ministerie van Defensie het boekje *Papa muis gaat op uitzending* uit. Dergelijke publicaties, bestemd voor kinderen van uitgezonden militairen,¹ vormen het nieuwste genre in de militaire literatuur. Het eerste militaire boek verscheen echter al in 1472 in Italië.² Met 'militaire boeken' worden hier gedrukte teksten met een zuiver militaire inhoud bedoeld. Militairen gebruiken natuurlijk ook boeken over tal van andere onderwerpen die met hun vak te maken hebben³ en daarnaast lezen zij boeken uit interesse en plezier. Het is daarom goed om onderscheid te maken tussen enerzijds de zuiver militaire boeken en anderzijds de overige boeken die door militairen gebruikt en gelezen werden.⁴ Overigens werden militaire boeken omgekeerd ook door burgers gelezen. Vooral in periodes waarin conflicten plaatsvonden waar de krijgsmacht bij betrokken was en die grote invloed hadden op bevolking en samenleving, zoals tijdens de Tachtigjarige Oorlog, het Rampjaar en de Belgische Opstand, leefde de belangstelling voor militaire literatuur op. Auteurs en uitgevers speelden natuurlijk in op de variatie in belangstelling.⁵ Vooral in de zeventiende en achttiende eeuw werden zij hierbij niet zelden een handje geholpen door de vorst of de overheid, die hun uitgaven financieel ondersteunden.⁶ Boeken speelden immers ook een rol in de propaganda en om de eigen daden te heroïseren.

De militair van nu kan ondanks zijn hightech uitrusting en in weerwil van de opmars van de digitale communicatiemedia nog altijd niet zonder boeken. Het boek is in een moderne organisatie als de krijgsmacht nog springlevend. Van honderden verschillende publicaties van het Ministerie van Defensie blijken nog 'hardcopy's' te worden gebruikt.⁷ Het is vooral interessant om te zien dat van veel publicaties zowel een digitale versie als een hardcopy beschikbaar is, waaruit blijkt dat het gedrukte boek nog altijd waarde heeft als tekstdrager. Door de grote activiteit van de Nederlandse krijgsmacht in het kader van de internationale strijd tegen het terrorisme na '9/11', de aanslag op het World Trade Center in New York op 11 september 2001, is de behoefte aan kennis en informatie ten opzichte van de achterliggende periode toege-

nomen. Een behoefte die ook is toegenomen door de verandering van conventionele naar non-conventionele oorlogvoering, en in het bijzonder door het toegenomen belang van *counter-insurgency* (COIN). Het antwoord hierop wordt vooral gevormd door doctrines, theoretische handboeken die analyseren hoe de oorlog gevoerd moet worden.⁸

Hierbij is overigens een duidelijke parallel te zien met de Nederlandse militaire aanwezigheid en strijd in het voormalige Nederlands-Indië vanaf 1816.⁹ (Afb. 2) De Nederlandse strijdmacht in Indië van 1816-1830 en het Koninklijk Nederlands Indisch Leger (KNIL), opgericht in 1830, of liever gezegd officieren van beide legers, hebben ruim honderd jaar lang gewerkt aan een doctrine om de ongeregelde oorlogvoering waarmee zij werden geconfronteerd tegemoet te treden. Toen in 1928 het *Voorschrift voor de Uitoefening van de Politiek-Politieke Taak van het Leger* (VPTL) verscheen werd pas officieel voorzien in een geïntegreerde visie op de taakuitoefening van het KNIL.¹⁰ Het KNIL had tot die tijd alleen de beschikking over aanwijzingen, wenken, handreikingen, en dergelijke, die waren geschreven door officieren, en geen officiële status hadden. Een vroeg voorbeeld hiervan dateert uit 1829, toen de gepensioneerd majoor van het KNIL, Petro Ferdinandus Vermeulen Krieger (1782-1865) het handboek *Oost-Indische oorlogen, of listen, hinderlagen en verdedigingswijze der inlandsche volkeren, waargenomen in de onderscheidene oorlogen op de Moluksche eilanden, Cheribonsche, Bantamsche en Malakkasche landen, in de jaren 1817, 1818, 1819 en 1820* publiceerde over koloniale oorlogvoering.¹¹ Het verbaasde hem toen ook al dat er na twee eeuwen militaire activiteit van Nederland in de Indonesische archipel nog altijd geen handboek over dat onderwerp bestond. Vermeulen Krieger moest zijn boek nota bene voor eigen rekening uitgeven. Het was echter regel dat bij elke oorlog in Indië pas de tweede of derde expeditie de vijand uiteindelijk wist te bedwingen, waardoor het niet meeviel om tot een doctrine te komen. Het KNIL was voortdurend genooddaakt doortastend en ook improviserend te werk te gaan, vallend en opstaand en voortdurend struikelend.¹² Pas toen het aantal verschillende vormen van Indisch militair optreden terugliep kon een doctrine worden geschreven. Na de pacificatie van de gehele archipel zou grootschalig verzet zich voortaan waarschijnlijk alleen nog maar in de vorm van guerrilla uiten. Op die vorm van verzet had het KNIL echter inmiddels greep gekregen.¹³

Vandaag de dag zijn COIN-doctrinevormingen zelfs onder burgers populair. Zo haalde de *US Army/Marine Corps Counterinsurgency Field Manual* (FM 3-24) uit 2006 opvallend genoeg de non-fictie bestsellerlijst in de Verenigde Staten.¹⁴ Hiermee hangt samen dat de militair steeds vaker geacht wordt tevens diplomatieke taken uit te voeren en te werken aan stabilisatie en wederopbouw, hetgeen weer leidt tot nieuwe ethische vragen en dilemma's. Deze nieuwe taken staan immers op gespannen voet met de traditionele taak van de krijgsmacht als geweldsinstrument van de staat.¹⁵

2. S. van der Molen, *Populair Maleis*. Uitgebreid met Maleis voor militairen (9e dr.; Den Haag, Uitgeverij W. van Hoeve, 1948), vooromslag.

Buskruit versus boekdrukkunst

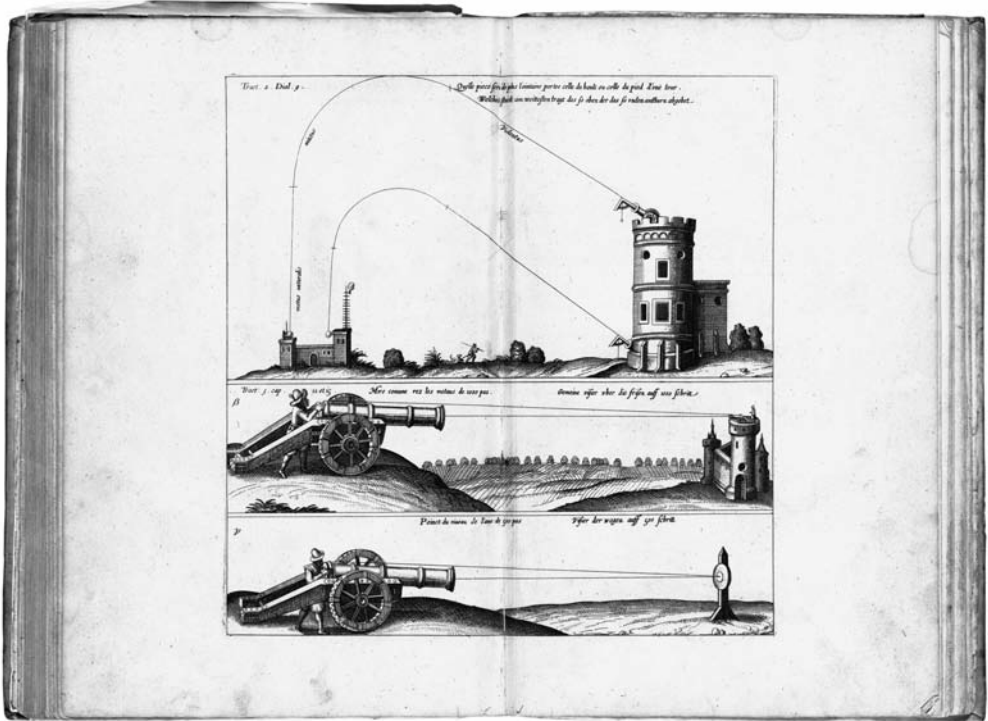
Het is gezien de onafgebroken aanwezigheid van het gedrukte boek in het krijgswezen, vanaf de introductie van de boekdrukkunst tot op de dag van vandaag, opvallend dat het buskruit en de boekdrukkunst, die door Francis Bacon (1561-1626) samen met het kompas werden beschouwd als de belangrijkste uitvindingen van de nieuwe tijd,¹⁶ nauwelijks in hun onderlinge samenhang worden bestudeerd. Aan het verband tussen de uitvinding van het buskruit en het krijgswezen is bijvoorbeeld veel meer aandacht besteed. Dat is in zekere zin logisch, maar als 'spiegel van de samenleving' reflecteert het boek tal van ontwikkelingen, inclusief de ontwikkelingen in de oorlogvoering. Technisch gezien is het buskruit relevanter voor de artillerie dan wat dan ook. Desondanks is voor de ontwikkeling van de artillerie en de versterkingskunst de uitvinding van de boekdrukkunst, of beter gezegd het gedrukte artillerie- en fortificatieboek, vanaf het einde van de vijftiende eeuw van cruciaal belang geweest voor de ontwikkeling en verspreiding van militaire kennis en informatie. Hetzelfde geldt voor vele ontwikkelingen binnen het krijgswezen in het algemeen.

De militaire publicistiek ontstond eind vijftiende eeuw rondom de veranderingen in de krijgskunde, in het bijzonder de wedloop op het gebied van de

artillerie enerzijds en de versterkingskunst anderzijds, die tot ver in de achttiende eeuw het vakgebied domineerde. In vele belangrijke werken die hieruit voortvloeiden, bevindt kennis op krijgskundig gebied zich in haar oervorm. Deze kennis wordt nu veelal alleen nog geassocieerd met de namen van de auteurs, hun geschriften zelf zijn in de vergetelheid geraakt. De belangrijke rol van de boekdrukkunst geldt natuurlijk voor vele ontwikkelingen op uiteenlopende terreinen, maar in vergelijking met bijvoorbeeld de bestudering van de Reformatie, het humanisme en de wetenschappelijke revolutie,¹⁷ wordt, voor het onderzoek naar de geschiedenis van het krijgswezen, de geschiedenis en betekenis van het militaire boek nauwelijks in beschouwing genomen.

Er is wat dit betreft sprake van een ambivalente houding. Terwijl ook internationaal vooraanstaande wetenschappers het belang van de boekdrukkunst voor de krijgskunde onderschrijven, zij het vaak en passant, doet bijna niemand vervolgens iets met die opvatting. De militaire boekgeschiedenis wordt op haar best gepresenteerd als een vorm van *military thought*, waarbij de boeken als informatiedragers alsnog op de achtergrond blijven. Dit heeft uiteraard ook te maken met het isolement waarin de beoefening van de boekwetenschap, die hieronder nog uitgebreid aan bod zal komen, nog altijd verkeert.

De term *military thought* is gebruikt door onder anderen Martin van Creveld,¹⁸ een van de bekendste auteurs op het gebied van militaire geschiedenis van dit moment, die in zijn studies over techniek en oorlog relatief veel aandacht besteedt aan de grote betekenis van de uitvinding van de boekdrukkunst voor het krijgswezen. Hij stelt in *Technology and war from 2000 B.C. to the present* (1991) dat 'the spread of printing was critical to the rise of military bureaucracy and of modern armed forces'.¹⁹ Volgens Van Creveld is oorlogvoering altijd bovenal een praktische bezigheid geweest. Daardoor is de behoefte aan theorie laat onderkend en nog geenszins algemeen geaccepteerd.²⁰ Bovendien bestonden er gedurende de gehele nieuwe tijd tegenstanders van boekenkennis. Uit de kritiek van militairen op theorievorming blijkt echter dat deze vooral gekant waren tegen algehele vervanging van kennis in het hoofd door kennis in boeken. Maar zo'n vervanging is uiteraard nooit de bedoeling van auteurs en voorvechters van theoretische krijgskundige kennis geweest.²¹ Napoleon schreef weliswaar 'Aimez les details, ils ne sont pas sans gloire, leur seule connaissance conduit à la victoire', maar hij zal de laatste zijn geweest die zich tegen praktische kennis zou keren. Voor de periode van 2000 v.Chr. tot ongeveer 1500 geeft Van Creveld vervolgens de volgende, op zich plausibele verklaringen voor zijn stelling dat militairen het vak in de praktijk leerden: 1. De aandacht ging vooral uit naar fysieke training en wapenbeheersing en er bestond geen gespecialiseerde opleiding voor de hogere rangen; 2. Studieboeken waren vanwege hun handschriftelijke vervaardiging schaars en kostbaar. Deze bestonden uiteraard wel, en van sommige boeken is bekend dat deze waren geschreven, en in sommige gevallen ook werden gelezen door bevelvoerders.²² Het oudst bekende filosofische werk over oorlog, geschreven

3. Ballistische studie. Plaat in: Diego Ufano, *Artillerie, c'est a dire: vraye instruction de l'artillerie et de toutes ses appartenances....* (Zutphen, Andries Jansz van Aelst, 1621).

door de Chinees Sun-Tzu dateert uit de vierde eeuw v.Chr. En als er ooit een geleerde in de militaire zin was, dan was het wel Julius Caesar (circa 100-44 v.Chr.).²³ Hij was de auteur van onder andere *De bello Gallico* over de verovering van Gallië (circa 58 v.Chr. tot 50 v.Chr.), een klassiek militair werk. Maar ook verschillende vorsten beschikten over belangstelling voor militaire literatuur. De Franse koning Karel de Kale (823-877) had in de jaren dertig van de negende eeuw een exemplaar van het klassieke militaire handboek van Vegetius in zijn bezit, de Byzantijnse keizer Constantijn (VII) Porphyrogennitus (905-955) legde een encyclopedische verzameling van strategische en vestingbouwkundige teksten aan, en de Engelse koning Hendrik II (1133-1189) en zijn zoon de kruisvaarder Richard Leeuwenhart (1157-1199) voerden Vegetius zelfs mee op hun veldtochten.²⁴

Het was de boekdrukkunst die het mogelijk maakte om de opleiding van alle officieren op dit soort werken te baseren. In de vroegmoderne tijd bestond de schaarste en kostbaarheid van militaire studieboeken daardoor niet langer, aldus Van Creveld. Hij schrijft terecht dat tegen het einde van de zestiende eeuw de mogelijkheid bestond om moderne edities te lezen van zowel originele teksten als vertalingen, of beide, van klassieke militaire schrijvers als Thucydides, Xenophon, Polybius, Caesar, Livius, Onasander, Polynaëus, Frontinus en Vegetius. Na de val van Constantinopel in 1453 werden bovendien handschriften van

Byzantijnse militaire klassiekers naar het Westen geëxporteerd en aldaar in druk uitgegeven.

Eind vijftiende eeuw ontstond voorts een groeiende stroom militaire literatuur en, in mindere mate, marineliteratuur geschreven in de moderne Europese talen, aanvankelijk alleen in het Italiaans, maar later ook in het Duits, Frans, Nederlands, Spaans, Engels en Zweeds. De nieuwe militaire literatuur in de moderne talen bevatte van begin af aan veel nieuwe kennis. In de tweede helft van de zestiende eeuw hadden nieuwe ontwikkelingen in de vestingbouw bijvoorbeeld al op grote schaal ingang gevonden, in de woorden van Simon Pepper en Nicholas Adams omdat 'By then, the proven success of new fortifications and the exposition of their virtues in the burgeoning technical literature, a product of the new print culture, had created a climate of opinion that made the bastion the standard against which alternative forms were judged, and generally found wanting.'²⁵

Al in een vroeg stadium, dat wil zeggen in de zestiende eeuw, begonnen ook handzame militaire werken te verschijnen. (Afb. 4) Het boek werd letterlijk een onderdeel van de uitrusting van de militair.²⁶ Dit heeft specifieke historische termen opgeleverd als *aide-mémoire*²⁷ (*de l'officier*, etc.), *carnet* (*de l'officier*, etc.), *Felddienst-Reglement*, *Feldtaschenbuch*, *livret* (*de l'officier*, etc.), *pocketgunner*, *Sattelbuch*, sjakobijbel, *Taschenbuch*, *Taschenartillerist*, veldzakboekje, et cetera.²⁸ Ook de twintigste-eeuwse paperbacks of pocketboeken, die bij het grote publiek vooral bekend zijn in de vorm van Penguin uitgaven, werden pas na massaproductie voor de krijgsmacht een groot succes. Het verschijnsel pocketboek was kort voor de Tweede Wereldoorlog tot ontwikkeling gekomen, om tijdens de oorlog echt door te breken, toen er in totaal 123 miljoen exemplaren van zogenoemde *Armed Service Editions* werden geproduceerd en verspreid onder de troepen.²⁹ Daarmee was de paperback een feit. Het meegeven van boeken aan militairen is sinds de Tweede Wereldoorlog in de Verenigde Staten een traditie. Op 22 februari 2003, tijdens de Irakoerlog of Derde Golfoorlog, berichtte het dagblad *Trouw* onder de kop 'Boeken voor de boys': 'Amerikaanse soldaten krijgen gratis boeken mee, een traditie die nog stamt uit de Tweede Wereldoorlog. Critici spreken van oorlogspropaganda, de uitgever van troostrijke ontspanning. Maar dan wel in de vorm van Shakespeare's "Henry v" en het eeuwenoude werk van de Chinese generaal Sun Tzu.'³⁰ Volgens de Amerikaanse uitgever Andrew Carroll moest de soldaat anno 2003, ondanks de aanwezigheid van een internetcafé, een videotheek en allerlei vormen van vertier, zijn eigen boeken uit zijn bekpakking kunnen trekken.

Italië als bakermat van de militaire publicistiek

Van de oudste gedrukte militaire werken, daterend uit de vijftiende en zestiende eeuw, zijn de meeste in Italië uitgegeven, hebben een Italiaanse auteur, werden oorspronkelijk in Italië geschreven of ontstonden (mede) onder Itali-

aanse invloeden.³¹ Tussen 1492-1570 verschenen volgens een schatting van de Engelse historicus J.R. Hale in Italië 89 compleet nieuwe werken op militair gebied, vergeleken met 81 in Engeland, 77 in Frankrijk en 70 in Spanje. Hier van kwamen er overigens maar liefst 67 uit Venetië.³² Tussen 1524-1624 is alleen al in Venetië een aantal boeken op vestingbouwkundig gebied gedrukt dat bijna even groot is als het aantal werken op dit gebied dat toen in de rest van Europa werd gedrukt!³³

De Italiaanse militaire literatuur vond ook zijn weg naar andere landen en bleek bovendien lang bruikbaar. Het Italiaanse zwaartepunt is ook aanwezig in het vroegmoderne boekbezit van de Oranje-Nassaus, die gezien de militaire functies van de stadhouders veel militaire literatuur bezaten.³⁴ De rubriek 'Militares' in de catalogus van hun boeken, die in 1686 door Anthonie de Smets, de bibliothecaris van stadhouder Willem III, onder toezicht van Constantijn Huygens, is samengesteld,³⁵ bevat maar een relatief klein aantal Nederlandse gedrukte militaire werken. Er staan veel meer klassieke en moderne krijgskundige werken in uit tal van andere landen: Duitsland, Engeland, Frankrijk, Italië, Portugal en Spanje.³⁶ In totaal telt de rubriek 160 gedrukte boeken. Maar liefst vijftig werken ervan (31%) zijn Italiaans. Het gaat daarbij bovendien om zuiver Italiaanse werken, dat wil zeggen: oorspronkelijk Italiaans, en in de meeste gevallen ook gedrukt in de Italiaanse taal. Het aantal Italiaanse werken zou nog hoger kunnen liggen, als in Italië gedrukte werken van niet-Italiaanse auteurs en werken die voor het eerst in Italië zijn uitgegeven, zoals klassieke tekstuitgaven, worden meegeteld. De Franse werken komen op de tweede plaats met een aantal van 37 (23%). Als de achttien klassieke werken buiten beschouwing worden gelaten komen de zeventien Nederlandse werken op de derde plaats, terwijl de Spaanse werken, met zestien exemplaren, de vierde plaats innemen.

De introductie van de boekdrukkunst in Italië wordt in of kort voor 1465 gesitueerd. De eerste drukker in Italië, Konrad Sweinheim, die samenwerkte met Arnold Pannartz uit Keulen, stamde uit Mainz.³⁷ In laatstgenoemde stad was in de jaren rond of vlak na 1450 door Johannes Gensfleisch, beter bekend als Gutenberg (circa 1397-1468), de boekdrukkunst uitgevonden. Het vroegst gedateerde drukwerk – de Gutenbergbijbel draagt geen jaartal – betreft werken met een militaire connotatie, de zogenoemde Turkenkalender en Turkenbul, uit 1455 respectievelijk 1456. Het eerste betrof een waarschuwing tegen het gevaar van de Turken naar aanleiding van de verovering van Byzantium. De Turkenbul of *Bulla Turcorum* was een oproep van paus Calixtus III (1378-1458) aan de christelijke vorsten van Europa tot een nieuwe kruistocht, niet meer naar het Heilige Land, maar naar de Europese grenzen van het Ottomaanse Rijk om daar de Turken terug te drijven. Vervolgens vond de boekdrukkunst ook nog door 'oorlog' haar verspreiding. De stad Mainz werd namelijk in 1462 ingenomen door de troepen van Adolf II (1423-1475), graaf van Nassau-Wiesbaden-Idstein, een gebeurtenis waarbij honderden mensen het leven lieten en vele anderen moesten vluchten, waaronder ook letterzet-

ters die het vak bij Gutenberg hadden geleerd. Of Sweinheym en Pannartz zich ook onder deze vluchtelingen bevonden is niet bekend. Zeker is wel dat zij rond die tijd Mainz hebben verlaten. Hun succes in Italië is waarschijnlijk te danken aan de Duitse kardinaal Nicholas van Cusa (1401-1464). Hij introduceerde in een benedictijnenklooster te Subiaco, waar het merendeel van de monniken Duits was, de boekdrukkunst. In dit stadje op ongeveer tachtig kilometer van Rome werden tussen 1465 en 1467 vier boeken geproduceerd. In 1466 verhuisden Sweinheym en Pannartz naar Rome alwaar zij hun activiteiten in 1467 voortzetten en tot in 1473 48 boeken drukten.³⁸

Andere drukkers introduceerden de boekdrukkunst in Venetië (1469) en in Foligno, nabij Trevi (1470). Hierna volgde een snelle verspreiding over heel Italië; in 1471 werden drukkerijen geopend in Ferrara, Florence, Milaan, Bologna, Napels, Perugia, in 1472 in Padua, Mantua, Parma, Verona, en het jaar daarop in Brescia en Pavia.

Tussen 1462-1471 verspreidden drukkers zich ook over Duitsland, de Nederlanden, Frankrijk en Spanje, maar circa 1480 kwam het zwaartepunt van de boekdrukkunst in Italië te liggen. Omstreeks 1500 telde Europa circa 250 plaatsen waar boeken gedrukt werden. Italië was toen goed voor bijna tachtig plaatsen en de Lage Landen voor ongeveer vijftien.

De verklaring voor het succes van het gedrukte krijgskundige boek in Italië vanaf het einde van de vijftiende eeuw voor wat betreft de inhoud, moet vooral gezocht worden in de vele oorlogen en oorlogjes die het land ook toen teisterden en de oude krijgskundige cultuur die het kende. Francesco Guicciardini (1483-1540) geeft in zijn boek *Storia d'Italia* (1561) een indringend beeld van het oorlogsgeweld waaraan de Italianen waren blootgesteld. Zijn boek is in wezen een beschrijving van de aanloop tot de invasie van Italië door de Franse koning Karel VIII in 1494 en de gevolgen die dat tot 1534 voor het hele land zou hebben.³⁹ Vooral het beleg en de plundering van Rome in 1527 hadden indruk gemaakt op Guicciardini en zijn tijdgenoten. Volgens Guicciardini beleefde Italië rond 1490 een hoogtepunt wat betreft vooruitgang, interne stabiliteit en het ontbreken van buitenlandse dreiging, een situatie die sinds de val van het Romeinse Rijk, toen duizend jaar geleden, niet meer was voorgekomen. Dit was te danken aan het Verdrag van Lodi (1454). In circa 1450 waren de Italiaanse steden tot het inzicht gekomen dat alleen een machtsevenwicht een einde kon maken aan de voortdurende onderlinge conflicten. Daarom sloten zij in 1454 op initiatief van Cosimo de' Medici de Oude (1389-1464) van Florence de vrede van Lodi. Dit verdrag leidde inderdaad gedurende één generatie tot betrekkelijke rust tussen de machten in Italië. Maar juist de man die Nicolò Machiavelli (1469-1527) beschouwde als de ideale vorst, Cesare Borgia (1475-1507), stortte Italië weer in een oorlog. De onderliggende oorzaak hiervan was vooral de aloude interne verdeeldheid. Deze oorlog werd een strijd van een schaal en karakter die het land lang niet had aanschouwd. In 1494 trok de Franse koning Karel VIII met een leger van 40.000 man over de Alpen om de Italianen te verrassen met een volledig nieuwe manier van oorlogvoering. Aan zo'n

overmacht was Italië niet gewend, en al helemaal niet aan de grote slachtpartijen zonder genade waarmee de invasie gepaard ging. Voor de Italianen was het gebruikelijk om te onderhandelen in oorlogssituaties en diplomatie speelde daarbij een belangrijke rol.⁴⁰ Het invasieleger was tactisch in het voordeel door de manier waarop van de artillerie gebruik werd gemaakt. Terwijl de Italianen de nieuw uitgevonden vuurwapens met name inzetten bij belegeringen, beschikte Karel VIII tevens over lichte veldartillerie, die te velde kon worden ingezet.

De invasie van Karel VIII leidde in Italië vervolgens tot een stroom van gedrukte militaire literatuur. De militair-historicus Charles Oman schrijft wat dit betreft treffend over de Italianen: 'Hence came the awful surprise ... when the Swiss and the French came over the Alps, with their disgusting habit of storming towns by escalade and massacring the garrisons. ... But skill might perhaps triumph over the brute force of the transalpine barbarian.'⁴¹ De 'skill' of militaire vakkundigheid waar Oman het over heeft wordt echter overschaduwd doordat de invasie van Italië door Karel VIII door militair-historici als het belangrijkste omslagpunt in de krijgskunde naar de moderne oorlogvoering wordt gezien, waardoor vooral aandacht is voor de manier waarop de invasie werd uitgevoerd. Krijgsgebeurtenissen worden door militair-historici nog steeds gebruikt als belangrijke ijkpunten bij het vaststellen van nieuwe militaire ontwikkelingen. De krijgskunde die wordt toegepast tijdens veldslagen, belegeringen en dergelijke, krijgt door deze onderzoeksmethode soms onterecht een revolutionair karakter. Voorafgaande en gelijktijdige ontwikkelingen elders worden immers niet altijd meegewogen. Deze staan soms alleen maar op papier en zijn nog weinig of in het geheel niet toegepast. Door daarvan geen kennis te nemen wordt de geleidelijkheid van een ontwikkeling en het evolutionaire karakter ervan uit het oog verloren. Zo ging het ook bij de invasie van Italië door Karel VIII ten eerste bepaald niet om een beslissende oorlog, en het is dus onjuist om alleen aandacht te besteden aan de manier waarop de invasie werd uitgevoerd. De oorlogen die in het jaar 1494 werden ontketend maakten deel uit van een ingewikkeld Europees conflict dat voortduurde tot 1559, waarbij alle belangrijke staten van West-Europa (Frankrijk, Spanje, het Heilige Roomse Rijk, Engeland, Schotland, de Republiek Venetië, de Pauselijke Staten en de meeste Italiaanse stadsstaten), alsmede het Ottomaanse Rijk betrokken zijn geweest. Ten tweede waren er krijgskundig gezien grote regionale verschillen. Italië was immers een staatkundige lappendeken, waardoor het zelfs kon voorkomen dat Fransen en Italianen als coalitietroepen gezamenlijk tegen Italiaanse legers vochten. De latere Franse maarschalk Blaise de Monluc (circa 1500-1577) beschrijft in zijn militaire memoires hoe hij als Frans militair zij aan zij vocht met Italianen en door hen werd gecommandeerd. Hij spreekt bovendien regelmatig zijn grote bewondering uit voor Italiaanse militairen.⁴² Een derde factor was dat de vele krijgskundige boeken die vanaf het einde van de vijftiende eeuw in Italië verschenen het resultaat waren van het feit dat de oorlogen die zich daar toen afspeelden een katalysator

5. Willem van Oranje (1533-1584).
Gravure van Christoffel I van
Sichem (1546-1624).

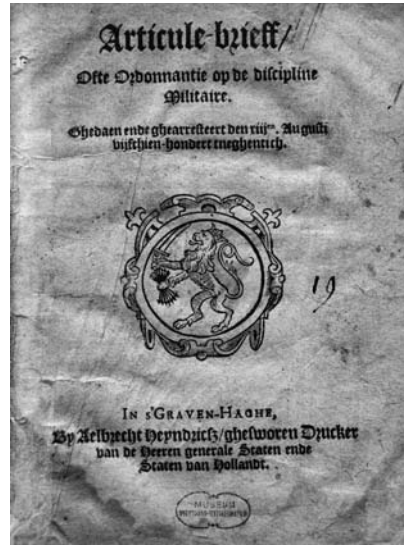

vormden voor de krijgskunde. De Italianen beschikten niet alleen over de nieuwe kunst van het drukken, op krijgskundig gebied konden zij voortbouwen op een rijke erfenis uit de late Middeleeuwen.

De Italianen bouwden vanaf het laatste kwart van de dertiende eeuw tot en met het einde van de vijftiende eeuw een groot corpus handschriftelijke militaire werken van eigen bodem op.⁴³ Een bekend voorbeeld hiervan is de persoonlijke *De re militari* van Leonardo da Vinci (1452-1519), onderdeel van zijn *Codex Atlanticus*. Da Vinci kopieerde voor zijn *De re militari* tussen 1483 en 1487 afbeeldingen en tekst uit de in 1472 in druk verschenen *De re militari* van zijn tijdgenoot, de ingenieur Roberto Valturio (circa 1413-1483).⁴⁴ Laatstgenoemde droeg zijn boek op aan zijn patroon Sigismondo Malatesta (1417-1468), heer van Rimini. De familie Malatesta was een van de belangrijkste representanten van de Italiaanse krijgskundige cultuur uit de late Middeleeuwen. Sigismondo verwierf veel roem doordat hij als *condottiere* zij aan zij vocht met de heerser van Milaan, Francesco Sforza (1401-1466), voor wie Da Vinci werkte.⁴⁵ Italiaanse krijgsheren begonnen tegen het einde van de veertiende eeuw de rol van buitenlandse *condottieri* over te nemen. Dit is belangrijk, omdat zodoende een weg werd gebaad voor een Italiaanse krijgskunde. De Italiaanse *condottieri* kwamen uit praktisch het gehele land. Hetzelfde geldt voor de auteurs van de krijgskundige werken die tussen 1492-1570 in Italië verschenen.⁴⁶ De laatste echte *condottiere* was Giovanni de' Medici (1498-1528), bijgenaamd Giovanni delle Bande Nere, die afstamde van de twee machtigste families in Italië. Van zijn moederskant stamde hij af van de Sforza's. Vooral dit soort *condottieri* van de leidende families droeg zijn steentje bij aan de krijgskunde. Tijdens de Itali-

7. Marco Aurelio da Pasino (1510-1584), *Discours sur plusieurs poincts de l'architecture de guerre concernants les fortifications tant anciennes que modernes* (Antwerpen, Christoffel Plantijn, 1579), titelpagina.

9. *Article-briefff, ofte ordonnanctie op de discipline militaire. Ghedaen ende gearresteert den xiiij. augusti vijftienhonderet neghentich* (Den Haag, Aelbrecht Hendricksz, 1590), titelpagina.

aanse Renaissance bestond een uitstekend klimaat voor de professionalisering van bepaalde takken van het krijgswezen.⁴⁷ Er ontstond daardoor een nieuw tijdperk in de militaire theorie. Deze professionalisering hield zoals gezegd vooral verband met de uitvinding van het buskruit, waardoor behoefte ontstond aan specifieke verhandelingen over artillerie en vestingbouw, en sprake was van een voortdurende wedloop tussen de innovaties op deze twee gebieden. (Afb. 3 en 5) In de literatuur ontstond geleidelijk een driedeling in militaire studies, bestaande uit instructieboeken, onderzoekswerken en abstracte syntheses, zoals die van Machiavelli.⁴⁸ Met deze ontwikkelingen werd een belangrijke basis gelegd voor de militaire professie. Een van de kenmerken daarvan is namelijk dat de militair dient te beschikken over kennis, kunde en technische vaardigheden teneinde een bepaalde taak of opdracht te kunnen uitvoeren.⁴⁹ Later meer hierover.

Het feit dat niet het klassieke werk van Publius Flavius Vegetius Renatus (vierde eeuw n. Chr.) als eerste militaire boek in druk verscheen, maar juist Valturio's synthese van oudere en eigentijdse kennis, is veelzeggend. Het laat zien dat de Italiaanse krijgskunde actief met nieuwe ontwikkelingen bezig was en beschikte over nieuwe werken. Er werd overigens in lang niet alle gevallen geleund op klassieke werken. Het werk van Vegetius, in 1473 te Utrecht als tweede militaire boek gedrukt, had overal kunnen verschijnen, want dat was immers al een wijdverspreid handschrift. Er zijn ten minste 232 manuscripten, daterend van de negende tot en met de tiende eeuw, van overgeleverd.

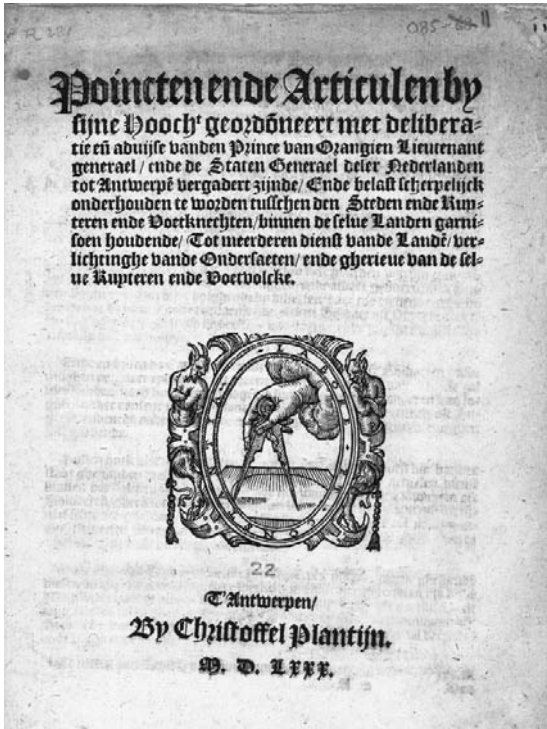
6. Prins Maurits (1567-1625). Plaat in: Philippe Fleming, *Oostende vermaerde, gheweldighe, lanckduyrighe, ende bloedighe belegheringhe, bestorminghe ende stoute aenvallen:...* (Den Haag, Aert Meuris, 1621).

Daarmee was het met het werk van Cicero, Ovidius en Vergilius een van de populairste klassieke teksten.⁵⁰ De militaire publicistiek heeft zich vervolgens in Italië verder ontwikkeld en heeft uiteindelijk, militair-historisch gezien, eindeloos veel meer invloed gehad dan de invasie van Karel VIII in Italië.

De Nederlandse Opstand en de militaire publicistiek

In de Nederlandse Republiek ontstaat de militaire publicistiek aan het einde van de zestiende eeuw in het kader van de Nederlandse Opstand.⁵¹ De zeer vroege uitgave van het klassieke werk over de oorlogvoering van Vegetius in Utrecht in 1473 past daarom niet in een traditie zoals die in Italië bestond. Wel kan worden gesteld dat het ontstaan van de militaire publicistiek in de Nederlanden zich onder vergelijkbare omstandigheden voordeed als in Italië. De komst van Alva met zijn Spaanse leger en de oorlog die hierop volgde, werkten net als de invasie van het Franse leger in Italië als een katalysator. Er is zelfs gesuggereerd dat de wetenschappen in het algemeen in de laatste decennia van de zestiende eeuw juist dankzij de oorlog tot bloei konden komen in de Nederlanden.⁵² Daar gold toen het voordeel dat de militaire publicistiek op zich reeds bestond in Italië. In 1579 was bij Christoffel Plantijn in Antwerpen, vermoedelijk door Willem van Oranje daartoe overgehaald, waarschijnlijk als eerste militaire boek het werk *Discours sur plusieurs points de l'architecture de guerre concernants les fortifications tant anciennes que modernes* verschenen. De auteur ervan was de Italiaanse militaire ingenieur in Nederlandse dienst Marco Aurelio da Pasino (1510-1584).⁵³ (Afb. 7) Het boek van Da Pasino, dat is opgedragen aan Willem van Oranje, had veel invloed op *De sterckenbouwing* van Maurits' militair adviseur Simon Stevin (1548-1620), dat in 1594 zou verschijnen bij Franciscus I Raphelengius in Leiden.⁵⁴ In 1580 verscheen eveneens bij

8. Poincten ende articulen by syne hoocht geordonneert met deliberatie en advijse vanden prince van Oranien lieutenant generael, ende de Staten Generaal dezer Nederlanden tot Antwerpen vergadert zijnde, ende belast scherpelyck onderhouden te worden tusschen den steden ende ruyteren ende voetknechten, binnen de selve landen garnizoen houdende, tot meerderen dienst vande lande, verlichtinghe vande ondersaeten ende gherieve van de selve ruyteren ende voetvolcke (Antwerpen, Christoffel Plantijn, 1580), titelpagina.

Plantijn een eerste Nederlands militair reglement,⁵⁵ (Afb. 8) waarschijnlijk was dit de eerste publicatie van zo'n reglement in de Nederlanden. Vooral vanaf 1590 werden veel militaire vernieuwingen doorgevoerd die ook hun neerslag vonden in gedrukte vorm. Als leider van de Nederlandse Opstand was Willem van Oranje (1533-1584) (Afb. 5] toen al opgevolgd door Johan van Oldenbarnevelt (1547-1619). Prins Maurits (1567-1625) (Afb. 6) was op dat moment kapitein-generaal van Holland, Zeeland en Utrecht en naderhand ook van Gelderland en Overijssel. Willem Lodewijk (1560-1620), stadhouder van Friesland, Groningen en Drenthe, trad op als Maurits' mentor. Frederik Hendrik (1584-1647) werd in 1625 de eerste kapitein-generaal van de Unie. Het jaar 1590 wordt beschouwd als het echte geboortjaar van het Nederlandse militaire reglement omdat toen een uitgave verscheen van een zogenoemde artikelbrief, een belangrijke verzameling disciplinaire regels of kriegsartikelen, die langer van kracht bleven dan de onuitgegeven artikelbrieven die sinds 1572 waren opgesteld. De artikelbrief had zich sinds het begin van de zestiende eeuw ontwikkeld van een contract, waarin meestal de duur van de dienst van de militairen exact werd vastgelegd, tot een steeds langer wordende lijst van kriegsartikelen. De artikelbrief die in 1590 op last van de Staten Generaal bij Aelbrecht Hendricksz te Den Haag in druk verscheen, *Articule-brief, ofte ordonnantie op de discipline militaire. Ghedaen ende gearresteert den xiijen. augusti vijftienhondert tneghentich*, telt 82 artikelen. De meeste ervan waren zeer streng en

overtreding ervan werd met de dood bestraft. De versie uit 1590 bleef na een herziening in 1705 tot 1799 in gebruik.⁵⁶ (Afb. 9)

Teneinde de overtredingen van soldaten aan de *Articule-briefff*, ... te kunnen toetsen, moesten zij natuurlijk wel kennis hebben kunnen nemen van de inhoud daarvan. Aangezien de meeste soldaten niet konden lezen, moest de *Articule-briefff*, ... aan hen worden voorgelezen. Na hun mondelinge verklaring dat ze met de inhoud bekend waren moesten de soldaten een zogenoemde lichamelijke eed met twee opgestoken vingers afleggen.⁵⁷ In 1705 werd zelfs bepaald dat aan nieuwe soldaten de artikelen binnen 24 uur moesten worden voorgelezen. Voor degenen die nooit bij het voorlezen aanwezig waren geweest golden de artikelen als ze over de schreef waren gegaan echter ook.⁵⁸

Naast reglementen en handboeken zoals van Da Pasino en Stevin,⁵⁹ kunnen werken uit de laatste twee decennia van de zestiende eeuw van de hand van de Brabantse humanist Justus Lipsius (1547-1606) in verband worden gebracht met het krijgswezen en de oorlog in de Lage Landen. Lipsius, die de tweede Erasmus werd genoemd, gaf militaire adviezen op basis van filologisch en historisch onderzoek in bronnen over de Oudheid.⁶⁰ In 1590 kreeg Lipsius bijvoorbeeld de vraag voorgelegd of de Romeinen graafwerkzaamheden door de soldaten of door apart daarvoor aangestelden lieten uitvoeren.⁶¹ Lipsius was van 1578 tot 1591 werkzaam aan de Leidse universiteit, waar hij van 1582-1584 les gaf aan prins Maurits, die tevens bij hem in huis woonde. Boeken van Lipsius die direct met het krijgswezen en de oorlog in verband gebracht kunnen worden, zijn de sinds 1574 door hem verzorgde uitgaven van het werk van Tacitus, zijn *Politicorum sive civilis doctrinae libri sex* (1589), beter bekend als de *Politica*, een politiektheoretisch handboek voor vorsten op basis van citaten van klassieke auteurs, waarin door Lipsius in het vijfde boek militaire zaken worden behandeld, en zijn studie van het Romeinse krijgswezen *De militia Romana* uit 1596.⁶² Al deze boeken werden uitgegeven door Christoffel Plantijn, die van 1583-1586 ook een vestiging had in Leiden.⁶³ Lipsius was zijn belangrijkste auteur en tevens degene die hem namens de curatoren van de Leidse universiteit naar Leiden had gehaald om voor de universiteit het drukwerk te verzorgen.⁶⁴ De firma bleef voortbestaan onder Raphelengius, die ook werk van Lipsius uitgaf.

Militair onderwijs

Het militaire boek bleef afgezien van gedrukte reglementen tot in de negentiende eeuw vrijwel uitsluitend het domein van de officier. Militaire vakken in boekvorm was voor officieren tijdens het Ancien Régime heel belangrijk, niet omdat het onderwijs zo'n voorname plaats innam, maar omdat er veel studie van de (aspirant-)officieren zelf werd verwacht.⁶⁵ Bij het aanschaffen van militaire literatuur waren er voldoende keuzemogelijkheden want in de periode 1472-1800 is enorm veel militaire literatuur verschenen. Een groot

verschil tussen de militaire literatuur van grofweg vóór en na 1800 is dat de laatste overwegend officiële literatuur omvat, uitgegeven door het leger zelf of via al dan niet officiële gespecialiseerde militaire uitgeverijen, hetgeen samenhangt met het ontstaan van geregeld militair onderwijs.

In de Middeleeuwen en nog lang daarna was het gebruikelijk adellijke jongens aan een naburig hof onder te brengen, waar zij als page of schildknaap de wapenhandel, paardrijden, jagen, muziek en andere vaardigheden die bij het ridderlijk leven pasten in de praktijk leerden.⁶⁶ Het was daarom vooral aan de hoven waar door vorsten, degenen die oorlogen ontketenden, de eerste verzamelingen militaire literatuur werden aangelegd.⁶⁷ Daarnaast kwamen al vroeg, eerst in Italië, later ook elders, ridderscholen op. Aan deze internaten werd tegen betaling onderwijs gegeven in wapenhandel, paardrijden, jagen, muziek, et cetera, alleen op een meer systematische manier dan in de periode daarvoor het geval was. Later werd ook taalonderwijs aan het curriculum toegevoegd. Een brief van Johan Ernst van Nassau-Siegen (1582-1617) aan zijn grootvader Jan VI van Nassau-Dillenburg, Jan de Oude (1536-1606), uit ongeveer 1595, geeft blijk van hun belangstelling voor een dergelijke ridderschool te Kassel. Uit de beschrijving van het dagrooster blijkt dat er vele uren werden ingeruimd voor 'estudions'. Waar deze studies betrekking op hadden is niet bekend, maar vermoed wordt dat hiertoe ook de bestudering van krijgskundige werken heeft behoord.

De eerste zuiver krijgskundige opleidingen, op het gebied van de artillerie, waren die in Venetië en te Burgos (Spanje), opgericht in 1503 respectievelijk 1513. In een Spaans artillerietraktaat van Luis Collado uit 1586 wordt de school in Burgos genoemd, en komt impliciet een onlosmakelijk verband naar voren tussen deze scholen en vakliteratuur.⁶⁸ De eerste geregelde opleiding tot vestingbouwkundige of militair-ingenieur werd in 1600 te Leiden opgericht. Deze school komt uitgebreid aan bod in hoofdstuk 1. De eerste militaire academie werd gesticht in het Duitse Siegen door Johann VII der Mittlere Graf von Nassau-Siegen (1561-1623), de vader van voornoemde Johan Ernst. Daarnaast is hij de geestelijk vader van het befaamde werk *Wapenhandelinghe van roers mvsqetten ende spiessen ...* uitgegeven in 1607 door Jacob de Gheyn (1565-1629). (Afb. 4) Als directeur van genoemde school werd de *Obrist-Wachtmeister*, de garnizoenscommandant, van de stad Danzig, Johann Jacobi von Wallhausen (1580-1627) aangetrokken. Von Wallhausen schreef een groot aantal, inmiddels klassieke, militaire handboeken waarvan ook in de Nederlandse Republiek uitgaven verschenen in het Frans, Duits en Nederlands. Hier is dus nog duidelijker een verband te zien tussen militair onderwijs en vakliteratuur.

Het officiersonderwijs bleef tot de negentiende eeuw vooral gericht op artillerie- en genieofficieren. In de ontwikkeling van de toelating tot de officiersrangen bij deze technische wapens van de Europese legers tijdens het Ancien Régime kan een vast patroon worden waargenomen:⁶⁹ 1. Toelating tot het officierschap zonder toelatingsexamen en *training-on-the-job*; 2. Uit-

4. Een exemplaar van de eerste druk van Jacob de Gheyn, *Wapenhandelinge van roers. musquetten. ende spiezen....* (Den Haag 1607) in folio, en een Duitse oblong miniatuuruitgave in klein-kwarto van hetzelfde werk, getiteld *Die Drillkunst. Das ist Kriegsübige Waffenhandlung der Musqueten und Pique alles tapfern Soldaten zu nutzlicher beliebung...* (Neurenberg, Paulus Fursten, 1664), samengesteld door Peter von Isselburg.

sluitend toelating na het behalen van een examen (Deze maatregel maakte het noodzakelijk dat de aspiranten een opleiding volgden, door middel van privéonderwijs of onderwijs in schoolverband); 3. De oprichting van officiële militaire opleidingsinstituten, voortvloeiend uit de toegenomen behoefte aan onderwijs; 4. Het aan deze instituten als vereiste vaststellen van een duidelijk omschreven kennisniveau, hetgeen leidde tot de invoering van toelatingsexamens; 5. Oprichting van speciale scholen waar de aspiranten voor de officersopleiding werden voorbereid op het onderwijs tot officier als gevolg van de laatste maatregel.

De eerste officiële, van overheidswege bekostigde militaire scholen voor artillerie- en genieofficieren in Nederland ontstonden in 1789. In 1807 werd vervolgens een opleiding van officieren voor de cavalerie en infanterie opgericht.⁷⁰ Vóór 1789 bestonden er wel scholen maar de kosten ervan kwamen niet voor rekening van de staat. Op die scholen werden, met uitzondering van de opleiding voor de artillerie en die voor het Korps Ingenieurs, geen toelatingsexamens afgenomen. Bij de opleiding voor de twee laatstgenoemde onderdelen vond met uitzondering van de periode 1729-circa 1750 ook geen geregelde examinering plaats. Aan de verschillende trajecten die leidden naar de officersrang was een min of meer identiek opleidingspatroon verbonden. De opleiding van alle categorieën officieren vertoonde op één punt duidelijk overeenkomst: deelname aan de militaire praktijk en aanvulling daarop door zelfstudie.⁷¹ Uit literatuurverwijzingen in vroege militaire geschriften voor en door militairen blijkt dat vooral in kringen van artilleristen en militaire

ingenieurs de beschikking over een verzameling vakliteratuur positief werd gewaardeerd.⁷² De Litouwse militair Casimir Siemienowicz, die onder meer in het Staatse leger diende en in dit boek later nog aan bod komt, raadpleegde voor zijn *Artis magnæ artilleriæ pars prima* (eerste druk Amsterdam 1650), over artillerie en pyrotechniek, maar liefst 225 verschillende werken.⁷³ Daarnaast werden in militaire boeken meer en meer lijsten van expliciet aanbevolen werken over het desbetreffende onderwerp aangetroffen.

Ook uit een onderzoek naar de intellectuele achtergrond van het officierskorps van het Staatse leger door de historicus H.L. Zwitzer (1929-2004), blijkt dat in het laatste kwart van de achttiende eeuw boeken voor sommige officieren erg belangrijk waren.⁷⁴ Echte intellectuelen binnen het officierskorps vormden echter een uitzondering, maar ze waren er wel. In 1708 en 1774 promoveerden zelfs de twee jonge officieren Gerrit Sichterman (1688-1730) en Willem Cramer von Baumgarten beiden op een militair-juridisch onderwerp aan de hogescholen te Leiden respectievelijk Groningen.⁷⁵ Uitgangspunt voor het onderzoek van Zwitzer vormden conduitelijsten van officieren van het Staatse leger aangelegd per 1 januari 1789. Op de conduitelijsten van zijn regiment kon de kolonel-commandant over de officieren noteren 'Wat voor weenschappen hy heeft'. Helaas zijn de beschikbare gegevens te ongelijk over de regimenten verdeeld en hebben deze op niet meer dan 17 van de 37 regimenten infanterie, cavalerie en dragonders betrekking. Hierdoor kunnen ze niet als representatief voor het officierskorps worden beschouwd. Het is in dit kader evenwel zeer interessant dat als 'weetenschap' relatief vaak 'lecture' wordt genoemd. Van de 82 infanterie- en 21 cavalerieofficieren (19,58% van 526 officieren in de 17 regimenten en 7,71% van de totaal 1336 officieren) gaven 42 'lecture' op, waarmee waarschijnlijk werd bedoeld dat ze actief lazen.⁷⁶ Van de 42 maal dat 'lecture' wordt genoemd betreft het officieren van het Regiment Oranje Stad en Lande en Drenthe. Het is onduidelijk waarom dit regiment er zo uit springt; hadden de officieren van dit regiment een leesgezelschap gevormd, of hield de kolonel-commandant van dit regiment als een van weinigen gewoon zeer nauwgezet de conduitestaten van zijn officieren bij? De meeste commandanten vulden op de staten immers niets in. De commandant van het Regiment Oranje Stad en Lande en Drenthe vulde in enkele gevallen zelfs in om welke lectuur het ging; soms betreft het militaire werken, maar een van de officieren werd omschreven als een 'liefhebber van Poezij en andere Lecture'. Een andere officier had belangstelling voor oordeelkundige boeken, waarmee waarschijnlijk literatuurbeschouwingen worden bedoeld, en theologische werken. Over een cornet van het Regiment Cavalerie von Stöcken schreef de commandant: 'Hij leest om zich op verscheiden wetenschappen toe te leggen, edoch zijne denkbeelden blijven confuus'. Teneinde de beperkte gegevens te ondersteunen is door Zwitzer vervolgens gekeken naar de resultaten van een onderzoek naar boeken in boedelinventarissen van officieren in Delft.⁷⁷ De conclusie van dit onderzoek luidde dat de hoge officieren in die stad in intellectueel opzicht als elitair gezelschap kunnen worden gezien, en gun-

stig afstaken tegen de meeste andere vooraanstaande Delftenaren, van wie de wetenschappelijke en culturele belangstelling niet uitzonderlijk groot was. Een meer algemeen beeld in plaats van alleen maar een indicatie op basis van een onderzoek in slechts één stad, probeerde hij vervolgens te krijgen op basis van intekenlijsten voor boeken. Op een herdruk van de twintigdelige *Vaderlandsche historie* van J. Wagenaar uit 1790 tekenden bijvoorbeeld 61 officieren in. Tot de intekenaars behoorden verder 172 predikanten, 78 artsen en chirurgijns, 59 advocaten en procureurs, 39 notarissen, 30 rooms-katholieke geestelijken en 23 apothekers.⁷⁸ Het intellectuele niveau van de Nederlandse officier in het Staatse leger moest volgens hem ten slotte ook tot uiting komen in de militaire vrijmetselaarsloges waarvoor de leden werden geleverd door officieren van het garnizoen in de betreffende stad. De loges 'l'Union Militaire' en 'l'Unanimité', die met het regiment meeverhuisden als ze naar een ander garnizoen gingen, zijn daar voorbeelden van. De bevindingen van Zwitser worden ook ondersteund door de gegevens en conclusies in dit boek.

Wat betreft de lagere rangen is bekend dat eind zeventiende eeuw reeds werd verlangd dat militairen vanaf de rang van korporaal konden lezen en schrijven, 'om dat', zoals Henderik van Buren, 'drillmeester' van de stad Utrecht en luitenant van een regiment 'ten dienste der Vereenichde Nederlanden',⁷⁹ het verwoordde, 'hy de rol van de namen der soldaten onder hem behorende moet houden, ... ook dient hy te kunnen schryven, om dat hem de uytdeyling van de lening aan de zoldaten gelast word, daar nette rekening moet gehouden worden van 't verschieten en korte der zelve, dat door nood dikwils gebeurd. ... Van alle nootzalikheden moet hy de Soldaten onderrigten; den Artikelbrief altemet eens voorlezen, ...'⁸⁰ Onder de onderofficieren zullen zich in de zeventiende en achttiende eeuw bijgevolg best individuen hebben bevonden die een stapje verder gingen met hun lees- en schrijfvaardigheid en misschien nog wel meer affiniteit met boeken hadden dan de gemiddelde officier. Een voorbeeld van zo'n militair was de Nederlandse sergeant Johannes Richard, die in de jaren 1771-1777 drie boeken schreef, waarvan in de hoofdstukken 5 en 6 uitgebreid aandacht zal worden besteed.

Het militaire periodiek

Terug naar Van Creveld. Hij wijst ook op de militaire periodieken die in de loop van de achttiende eeuw begonnen te verschijnen. Aan het eind van de eeuw boden deze tijdschriften volgens Van Creveld een geschikt platform voor de uitwisseling van ideeën over oorlogvoering. Terwijl Frankrijk in de achttiende eeuw op het gebied van de militaire literatuur de toon aangaf, gold dit niet voor de periodieke literatuur; daarin nam Duitsland het voortouw. Dit is enerzijds opvallend aangezien de gesloten staatseenheid van Frankrijk een veel groter afzetgebied met zich meebracht dan het verdeelde Duitsland, maar anderzijds leidde de politieke fragmentatie van Duitsland

wellicht tot meer debat. Zoveel is zeker dat de militaire literatuur in dat land een krachtige impuls kreeg door de Zevenjarige Oorlog (1756-1763). Ook twee grote militaire denkers, Frederik de Grote (1712-1786) en Wilhelm Friedrich Ernst Graf zu Schaumburg-Lippe (1724-1777), hadden toen een onmiskenbare invloed op het militaire denken.⁸¹ Sinds de zogenoemde 'kronprinzlichen Geheimordensverbindung' in Rheinsberg – kroonprins Frederik II van Pruisen werd in 1738 actief lid van de eerste Vrijmetselaarsloge in Duitsland⁸² – heerste er in het Pruisische officierskorps een voortdurende honger naar geestesarbeid. Na de Hubertsburger Vrede (1763) was er vervolgens meer vrije tijd beschikbaar en die tijd werd ook gebruikt voor literaire bezigheden, ofschoon de koning van Pruisen schrijven door zijn officieren in het openbaar afwees.⁸³

De eerste vruchten van deze toegenomen literaire belangstelling werden geplukt in het toenmaals Pruisische Silezië, waar in 1755 het eerste militaire tijdschrift in Europa begon te verschijnen. Deze creatie van de beroepsmilitair Georg Dietrich von der Gröben (1743-1794) werd door de Kornische Buchhandlung te Breslau uitgegeven onder de titel *Kriegsbibliothek oder gesammelte Beiträge zur Kriegswissenschaft*, ook bekend als het 'Von der Gröben-Kornschen Zeitschrift'.⁸⁴ Daarnaast was Von der Gröben overigens verantwoordelijk voor een *Vorschlag und Entwurf einer allgemeinen Büchermanufactur in und vor Deutschland*, dat in 1764 verscheen onder het pseudoniem 'einem deutscher Gelehrten'.⁸⁵

De Nederlandse militair moest het tot 1832 zonder vaktijdschriften van eigen bodem stellen.⁸⁶ Dat neemt niet weg dat er toen in Nederland wel wat gebeurde. Van 1777-1795 verscheen in Duitsland ook het belangrijke militaire tijdschrift *Magazin für Ingenieur und Artilleristen* van de wiskundige Andreas Böhm (1720-1790), een uitgave van de Kriegerischen Buchhandlung in Giessen.⁸⁷ Een van de doelstellingen van Böhm's *Magazin* was om 'Wesentliche fremdsprachiger Werke zu verdeutschen'.⁸⁸ In dit kader werden door Böhm vanaf de eerste aflevering Nederlandse artikelen overgenomen uit de verhandelingen van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem.⁸⁹ Het betrof werk over vestingbouwkunde van de Fries Nicolaas Ypey (1714-1785), sinds 1754 hoogleraar vestingbouwkunde te Franeker,⁹⁰ en van majoor P. de Lavaux en D. Klinkenberg.⁹¹ Uit de verhandelingen van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen te Vlissingen werden stukken over vestingbouwkunde gehaald van de ingenieur Albert Liefstinck te Groningen.⁹² Ook een van de vele wetenschappelijke geschriften van de Rotterdamse uitvinder Cornelis Redelykheid, over wie hoofdstuk 8 van dit boek handelt, werd vertaald en in dit periodiek opgenomen.⁹³ Ten slotte publiceerde een Nederlandse artillerieofficier, in reactie op het boekje *Observations & experiences sur l'artillerie* (Maastricht 1776), een artikel in het *Magazin* over het gieten van metalen kanonnen.

Toen Nederland nog geen militaire tijdschriften kende, voorzagen buitenlandse tijdschriften en de verhandelingen van geleerdengenootschappen

hier te lande klaarblijkelijk deels in de behoefte aan militaire literatuur.⁹⁴ Overigens blijkt uit de Duitse militaire tijdschriften dat de kwaliteit van het Nederlandse leger toen in het algemeen hoog werd aangeslagen. Het artikel 'Etwas von der Holländischen Armee' in de *Bibliothek für Officiere* meldt in 1785: 'Die Holländische Armee ist in der besten Verfassung, die Truppen sind besser exercirt wie viele, die man in Deutschland gut exercirt nennt. Sie haben auch wie andere ihre Festläger. Die Cavalerie ist schön von Pferden und Leuten,'⁹⁵ Ook in een 'Uebersicht des Bestandes aller Europäischen Armeen' in dit tijdschrift ontbreekt Nederland niet. Er wordt een aantal van 54.000 manschappen op een inwonertal van 2.500.000 genoemd. Voor de militaire staat Pruisen bedragen de overeenkomstige aantallen respectievelijk 190.000 en 6.000.000.⁹⁶ Het Nederlandse leger werd echter toch als een strijdmacht met een alleszins respectabele omvang beschouwd.

Vóór 1832 werden in Nederland wel pogingen ondernomen om een militair tijdschrift op te zetten. De eerste poging, voor zover bekend, betrof het *Magazyn van militaire wetenschappen*, een uitgave van Jan Hendrik Moeleman (1743-1799) in Arnhem.⁹⁷ Van dit maandblad dat in 1792 van start ging verschenen echter slechts zeven afleveringen. Een tweede poging een militair tijdschrift uit te geven, het *Krijgskundig magazyn* getiteld, werd ondernomen door luitenant-kolonel Friedrich Wilhelm von Mauvillon (1774-1851). Von Mauvillon was een Duitser in Nederlandse dienst die zichzelf echter als Nederlander beschouwde.⁹⁸ In zijn necrologie wordt hij door J.T. Bodel Nijenhuis, secretaris van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, waarvan Von Mauvillon vanaf 1842 lid was, getypeerd als 'krijgsman, als militair en staatkundig schrijver, als vermaard beoefenaar van het schaakspel en als Duitsch bearbeider van de Nederlandsche dichtkunst'.⁹⁹ Van het *Krijgskundig magazyn* viel dus wel wat te verwachten.¹⁰⁰ De eerste aflevering verscheen in 1808, een uitgave van de firma Immerzeel en Comp. in Den Haag. De ondertitel van het eerste stuk luidde veelbelovend: 'Onderzoek over het hoofdbeginsel der Krijgs-inrichtingen.'¹⁰¹

Het tijdschrift was mede een initiatief van Johannes Diderikus Doorman (1770-1827), de latere boekverkoper in Amsterdam. De twee officieren Von Mauvillon en Doorman kenden elkaar van de Bataafse artillerie¹⁰² en hadden al als militaire auteurs samengewerkt.¹⁰³ Daarnaast werkte Von Mauvillon in die tijd samen met J.B. van Wintershoven aan een militair handboek.¹⁰⁴ Deze inspanningen voor een beter functionerend leger bleven door hun superieuren waarschijnlijk niet onopgemerkt en droegen er ongetwijfeld toe bij dat zij beiden werden overgeplaatst naar het Ministerie van Oorlog. Met ingang van 1808 waren zij, na bevordering van Doorman, qua functie directe collega's van elkaar. Zij vervulden de functies van chef van de Eerste (Personeel der Armee Mouvementen) respectievelijk Vierde Divisie (Bureau der Artillerie). Von Mauvillon was, sinds 11 februari 1806, bovendien 'colonel adjoint' bij de generale staf. In 1808 achtten Doorman en Von Mauvillon vervolgens de tijd rijp voor genoemd militair tijdschrift. Zij wisten zich bovendien verzekerd

van de 'hooge goedkeuring van Zyne Excellentie den Minister van Oorlog van het Koninkryk Holland'. Dit hadden zij ongetwijfeld mede te danken aan hun nieuwe positie. Toch is het slechts bij die ene aflevering gebleven.¹⁰⁵ De oorzaak hiervan is onbekend. Hoewel de enige echte krijgskundige bijdrage als mosterd na de maaltijd kon worden beschouwd,¹⁰⁶ hadden ze met het toepasselijke stuk 'Over de vooroordelen die tegen de Letteroeffeningen onder *Krijgslieden* bestaan', overgenomen uit een boek van de latere Franse generaal Guillaume Latrille (1772-1855), toch een duidelijk signaal over het nut en de noodzaak van hun tijdschrift afgegeven.¹⁰⁷ Misschien is het mislukken van het *Krijgskundig magazyn* wel de schuld van uitgever Immerzeel, want bij hem ging wel meer niet door.¹⁰⁸ Het hoorde qua onderwerp ook niet thuis in diens fonds. Bovendien waren de verwachtingen misschien te hoog gespannen. Von Mauvillon gaf, eenmaal terug in Duitsland, tussen 1820-1826 in ieder geval met meer succes de *Militärische Blätter. Eine Zeitschrift* uit. Hierin publiceerde hij onder meer een aantal artikelen over het onderwijs aan de artilleriescholen in Nederland, en in het bijzonder het onderwijs aan die te Zutphen, tijdens de Bataafse Republiek.¹⁰⁹

Volgens August Willem Philip Weitzel (1816-1896)¹¹⁰ is vervolgens verschillende malen het oprichten van een militair dag-, week- of maandblad in overweging genomen.¹¹¹ De redactie van de *Militaire spectator* die in 1852 terugblikte, schreef het uitblijven van de oprichting van zo'n periodiek toe aan de kleine omvang van het Nederlandse taalgebied en de vooroordelen tegen de kriegsstand die nog altijd bestonden.¹¹² Voor de periode 1795-1815, en wellicht ook een aantal jaren daarvoor en daarna, zullen daarnaast de vele wijzigingen die bij de krijgsmacht zijn doorgevoerd ongetwijfeld een negatief effect hebben gehad. Kort voordat in 1832 het eerste succesvolle periodiek, de *Militaire spectator*, van start ging, was de verschijning van een soortgelijk blad, getiteld *Pallas. Tijdschrift voor krijgswetenschappen en letterkunde*, aangekondigd (de 'ongeborene Pallas').¹¹³ Dit was een initiatief van de Bredase uitgever Petrus Rudolphus Broese (1800-1853), die in 1828 een drukkerij had overgenomen. Het uitbreken van de Belgische opstand gooide echter roet in het eten. Na de Tiendaagse veldtocht vatte Broese zijn plan opnieuw op en vond daarbij de steun van twee officieren.¹¹⁴ Deze steun was niet erg verbaazingwekkend want in Breda had in 1828 namelijk ook de Koninklijke Militaire Academie (KMA) haar deuren geopend.¹¹⁵ Broese en Comp. groeide in de negentiende eeuw dan ook uit tot de tweede belangrijkste militaire uitgeverij-boekhandel van Nederland.¹¹⁶ De *Militaire spectator, Tijdschrift voor het Nederlandsche leger*, in januari 1832 van start gegaan, was ook een succes. Vandaag de dag is dit zelfs het oudste nog lopende Nederlandse tijdschrift. In de loop van de negentiende eeuw kwamen er in Nederland vervolgens vele militaire periodieken bij. Deze ontwikkeling komt vooral aan bod in de hoofdstukken 10 en 12 over achtereenvolgens militaire publicistiek en het militair-bibliotheekwezen in de negentiende eeuw. Over de *Militaire spectator* is in 2007, ter gelegenheid van het 175-jarig bestaan van dat blad,

een studie verschenen.¹¹⁷ Over het *Marineblad*, dat in 1886 van start ging, is een studie verschenen in 1990.¹¹⁸ Van enkele andere belangrijke periodieken zijn geannoteerde bibliografieën voorhanden.¹¹⁹ Een studie van het Nederlandse militaire periodiek in het algemeen bestaat nog niet, wel is er een (aanzet tot een) algemene bibliografie en zijn er deelbibliografieën en catalogi van belangrijke collecties beschikbaar.¹²⁰ In het buitenland zijn naast algemene bibliografieën wel enkele algemene studies hierover voorhanden, of combinaties van beide.¹²¹

Militaire boekcultuur

Samenvattend kan gesteld worden dat het idee dat oorlogvoering niet louter een praktisch vak was, maar ook een substantiële theoretische onderbouwing nodig had, reeds eind vijftiende eeuw vorm kreeg. Het is volgens Van Creveld 'ridiculous as well as unhistorical to attribute these developments solely to technological factors'.¹²² De theoretische onderbouwing van de oorlogvoering werd in toenemende mate het werk van professionals. De invloed van de boekdrukkunst, die een nieuw medium voor de militaire informatie-uitwisseling mogelijk maakte, kan hierbij nauwelijks worden overschat. De ontwikkelingen die Elizabeth Eisenstein zo uitgebreid beschrijft in haar studie *The printing press as an agent of change*¹²³ zijn immers ook hier van toepassing. De effecten van de boekdrukkunst op de communicatie, zoals standaardisering van informatie, betere beschikbaarheid en bewaring ervan – het boek van Valturio is daar meteen het eerste voorbeeld van –, kruisbestuiving tussen auteurs, mensen uit de praktijk en uitgevers, bleven uiteraard niet beperkt tot de Renaissance, de Reformatie en de ontwikkeling van de moderne wetenschap, maar waren ook van invloed op het krijgswezen. Sterker nog, de vorderingen in de krijgskunde kunnen niet los gezien worden van de Renaissance en de ontwikkeling van de moderne wetenschap, want deze maakten daarvan integraal onderdeel uit.¹²⁴ Een mooi voorbeeld van een militair boek waarbij alle door Eisenstein beschreven effecten terugkomen, is de verzameling klassieke krijgskundige teksten die in het laatste kwart van de vijftiende eeuw ontstond en als canon ging dienen. Zo raakte de tekst van Vegetius onlosmakelijk verbonden met de werken van de militaire auteurs Aelianus Tacticus (tweede eeuw n.Chr.), Sextus Julius Frontinus (circa 35-103) en Modestus, en ging dit geheel als een verzameling beschouwd worden.¹²⁵ Deze werd bekend onder de titel *Scriptores de re militari* en bleef tot in de achttiende eeuw populair.¹²⁶

Uit het voorgaande blijkt eigenlijk al dat het antwoord op de vraag of het gedrukte boek ook een *agent of change* voor de krijgsmacht was met ja beantwoord moet worden. Maar hoe werkte dat? Hoe speelde het boek een rol in met name de ontwikkeling van de technologische kant van oorlogvoering en het militair onderwijs, en hoe verliep de uitwerking daarvan op intellectueel en operationeel niveau? Wat is hierbij bovendien de specifieke positie van

Nederland in Europa, was er sprake van invloed over en weer en veranderde de situatie? Dit zijn de vragen die in dit boek zullen worden onderzocht. Deze studie is ontstaan vanuit een gecombineerde wetenschappelijke belangstelling voor militaire en boekgeschiedenis. Vele boekhistorische onderwerpen blijken ook interessant vanuit een militaire invalshoek, bijvoorbeeld leesgezelschappen, pocketboeken, bibliothele uitgaven, platenboeken, leesboeken om militairen te leren lezen, et cetera. Deze veelheid aan militaire varianten van boekhistorische aspecten valt te verklaren doordat er maar weinig andere voorbeelden te bedenken zijn van gemeenschappen die, net als de krijgsmacht, geleidelijk aan steeds meer zijn gaan lijken op de burgermaatschappij. De krijgsmacht staat enerzijds midden in de burgermaatschappij, maar anderzijds is ze in haar aard zo veel mogelijk zelfvoorzienend, en is bijna een afspiegeling gaan vormen van die burgermaatschappij. Impliceert dit het bestaan van een militaire boekcultuur naast een 'burgerboekcultuur'? Nee, net zomin als er iets van een aparte Nederlandse boekcultuur bestaat. Militaire boekcultuur, lokale boekcultuur et cetera,¹²⁷ zijn diffuse begrippen. Onder militaire boekcultuur wordt hier begrepen: de productie, distributie en consumptie van het gedrukte boek als middel van communicatie binnen de Nederlandse krijgsmacht. Het is niet iets wat uniek en afgesloten is voor de buitenwereld, integendeel, het gaat erom hoe, in wisselwerking met de buitenwereld, militaire boeken tot stand kwamen, hoe de verspreiding voor en binnen de krijgsmacht verliep, en hoe ze werden gebruikt. Hier wordt onderzocht welke rol het boek speelde in met name de ontwikkeling van de technologische kant van oorlogvoering en het militair onderwijs. Daarbij worden vragen gesteld naar de manier waarop en de mate waarin krijgsmacht, samenleving en boekenbedrijf in voortdurende wisselwerking met elkaar van invloed zijn geweest op de productie, distributie en consumptie van het gedrukte boek als middel van communicatie binnen de Nederlandse krijgsmacht. Dit zijn in dit kader belangrijke vragen, omdat omvang, verscheidenheid en intensiteit van de 'militaire boekcultuur' veel zeggen over de effecten van het boek in de krijgsmacht op intellectueel en operationeel niveau. Waren er bijvoorbeeld veel of weinig militaire bibliotheken, en voor welke soorten militaire eenheden waren zij bedoeld? Hoe was het gesteld met het boekbezit van militairen zelf en wat voor soort boeken bezaten zij? Zijn er binnen de militaire literatuur specifieke genres en uitvoeringen aan te wijzen? Zowel militair-historici als boekhistorici kunnen een rol spelen bij onderzoek naar antwoorden op deze vragen. De resultaten van dit onderzoek kunnen ook van belang zijn voor de boekgeschiedenis in het algemeen.

Het inzicht dat vele aspecten van boekcultuur een militaire variant kennen, is geleidelijk ontstaan. Aangezien dit inzicht in wezen de aanleiding vormt voor deze studie, is ze naast nieuwe studies grotendeels gebaseerd op reeds gepubliceerd onderzoek, als artikelen in wetenschappelijke tijdschriften en jaarboeken, bijdragen aan bundels en als onderdeel van boeken. Soms zijn ook delen van eerder verschenen teksten samengevoegd. Voorts zijn alle tek-

sten aangevuld en (groten)deels herschreven en zijn zinvolle verwijzingen toegevoegd. Hierbij is ook geprobeerd om de onderlinge samenhang te vergroten, zonder dat storende overlappen ontstonden. Bij de keuze van bestaande teksten is een zorgvuldige selectie gemaakt die aansluit bij de probleemstelling.

Het belangrijkste deel van deze studie bestaat uit twee delen, een over het erfgoed en een met casestudies. Het eerste deel wordt gevormd door twee hoofdstukken, waarvan het eerste gaat over de militaire bibliotheken in Nederland tijdens het Ancien Régime. Het uitgebreidere tweede, tevens grootste hoofdstuk van het boek, handelt over het bezit van deze en latere bibliotheken uit met name de periode vóór 1801. De reden voor een dergelijk uitgebreid onderzoek naar het erfgoed is tweeledig. In de eerste plaats zeggen boekbezit en het beheer daarvan veel over de waarde die in het algemeen wordt toegekend aan boeken, en beide aspecten kunnen daarom inzicht verschaffen in de rol van het boek in de ontwikkeling van de technologische kant van oorlogvoering en het militair onderwijs, en zelfs in de uitwerking daarvan op intellectueel en operationeel gebied. In de tweede plaats wordt in deze studie gepleit voor voortgaand onderzoek naar verschillende aspecten van het militaire boek. Het boekenerfgoed is hiervoor een onontbeerlijke bron.

Het tweede deel van deze studie bestaat uit dertien casestudies, verdeeld over twee onderdelen, met als cesuur het einde van het Ancien Régime. Voor de casestudies is met het oog op de vragen die in dit boek worden gesteld gekozen voor de volgende vijf aspecten: publicistiek, uitgeverij, boekbezit, bibliotheken en genres. In het eerste onderdeel is aandacht besteed aan achtereenvolgens militaire werken geschreven door zowel militairen als niet-militairen, militaire klassiekers waarvan de eerste druk is verschenen in de Nederlandse Republiek, de productie van werken met een hoge omloopsnelheid, het gebruik van illustraties en militaire bibliofilie. In het tweede onderdeel worden achtereenvolgens behandeld het ontstaan in de negentiende eeuw van de gespecialiseerde militaire uitgeverij-boekhandel en de door deze bedrijven geproduceerde uitgaven, het ontstaan van zedenkundige boeken voor het Nederlandse leger als een nieuw, specifiek genre voor soldaten, het boekbezit van de Nederlandse militair in de negentiende eeuw, de bibliotheek van Lodewijk Napoleon, militaire bibliotheken in het Nederlandse leger, en tot slot het vermakelijke militaire boek uit de negentiende en het begin van de twintigste eeuw.

Historiografie

Er bestaat van geen enkel land een algemene studie over militaire boekcultuur.¹²⁸ Er bestaan überhaupt maar weinig studies over zelfs maar aspecten van militaire boekcultuur en zeker maar weinig van zulke studies in boekvorm. De meeste beschikbare werken aangaande het militaire boek zijn

bibliografieën of catalogi.¹²⁹ In Nederland bestaat niet eens een militaire bibliografie. Hier hebben we alleen de beschikking over bibliografieën waarin het militaire boek als een onderdeel aan bod komt, zoals het oude werk *Bibliographie néerlandaise historique-scientifique des ouvrages importants dont les auteurs sont nés aux 16e, 17e, et 18e siècles, sur les sciences mathématiques et physiques, avec leurs applications* (Rome 1883) van D. Bierens de Haan.¹³⁰ Deze nog altijd belangrijke bibliografie is toegankelijk op onderwerp en bevat onder meer de ingangen 'architecture militaire' en 'art militaire'. Deze invalshoek maakt het werk tot een handig instrument voor militair boekhistorisch onderzoek. In 2008 verscheen *Warfare and the age of printing. Catalogue of early printed books from before 1801 in Dutch military collections. With 10.000 analytical bibliographic descriptions*.¹³¹ Dit is weliswaar een catalogus, maar een recensent in de Verenigde Staten schreef: 'Since this catalogue is based upon Dutch holdings, it is obviously not as absolutely complete as would be a European or worldwide catalogue, though it comes close.'¹³²

Laatstgenoemde catalogus heeft dezelfde voedingsbodem als voorliggende studie. Beide zijn terug te voeren op onderzoek en publicaties op het gebied van Nederlandse militaire boekcultuur uit de afgelopen vijftien jaar van slechts één individu: ondergetekende. Andere auteurs hebben nauwelijks op dit terrein gepubliceerd. Internationaal is er de afgelopen jaren het nodige gebeurd en er lijkt nu zelfs sprake te zijn van een kentering: de publicatiestroom is aan het aanzwellen. Zeer recent verscheen in de Verenigde Staten *Books and the British Army in the age of the American Revolution* van Ira D. Gruber.¹³³ Twee andere recente intrigerende titels van een Amerikaanse en van een Duitse studie luiden: *Books for Sammys. The American Library Association and World War I*,¹³⁴ *Books and libraries in camp and battle. The Civil War Experience*,¹³⁵ en *Der Frontbuchhandel 1939-1945. Organisationen, Kompetenzen, Verlage, Bücher. Eine Dokumentation*.¹³⁶ Een Belgisch-Nederlandse bundel met boekhistorische studies uit 2009 bevat de bijdrage 'Traktaten over artillerie, oorlogvoering en vestingbouw uit de Spaanse Nederlanden. Hun verspreiding in de Iberische en Ibero-Amerikaanse wereld' van Piet Lombaerde.¹³⁷

Alles bij elkaar genomen kunnen tegenwoordig wel een paar boekenkasten worden gevuld door met name buitenlandse monografieën over het militaire boek, militaire bibliografieën en catalogi,¹³⁸ biografieën van auteurs van militaire boeken, facsimile-uitgaven van militaire werken met al dan niet een historische inleiding, et cetera, en dit boekenbestand groeit de laatste tijd gestaag aan. Alleen in het buitenland kan men op dit moment spreken van een wetenschappelijke traditie op het gebied van het militaire boek. Deze werken hebben tot nu toe echter weinig invloed gehad op militair- en boekhistorici.

Desalniettemin is er door Nederlandse boekhistorici indirect wel het nodige onderzoek gedaan naar militaire boekcultuur, meer dan door de militairhistorici. De gegevens die zij aandragen zijn vaak verstopt in studies over auteurs, uitgeverijen, de grafische industrie, leescultuur, of zelfs over ex librisen. Het meeste houvast biedt in dit verband de uitgeverijgeschiedenis,

omdat er altijd veel uitgeverijen zijn geweest die militaire werken hebben uitgegeven, al kan men pas in de negentiende eeuw in Nederland spreken van een specialisatie op dit terrein.¹³⁹ Ter inspiratie en vergelijking voor onderzoek naar militaire boekcultuur kan voorts buitenlandse literatuur relevant zijn. Tot slot bieden ook minder voor de hand liggende disciplines, zoals de historische letterkunde en wetenschapsgeschiedenis, en genres als auteursbiografieën, aanvullend materiaal.

Han Brouwer schreef in het voorwoord tot het eerste deel van het *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* dat ‘de wereld van het boek tegenwoordig [wordt] doorkruist door onderzoekers vanuit onderscheiden onderzoekstradities, met verschillende interesses, benaderingen en methodes’.¹⁴⁰ Evenals de militair-historicus heeft de boekwetenschapper echter nog niet of nauwelijks aandacht voor het militaire boek en nog minder voor aspecten van de militaire boekcultuur.¹⁴¹ Dit heeft waarschijnlijk te maken met het feit dat in Nederland weinig gevoel bestaat voor militaire traditie, maar ook met het gegeven dat de aandacht toch vooral uitgaat naar alfaboeken, zoals het literaire werk van Betje Wolff en Aagje Deken, in plaats van naar bètaboeken, bijvoorbeeld wiskundige en medische werken. Terwijl de militair-historicus nog onvoldoende inziet dat boeken deel uitmaken van de uitrusting van militairen, hebben boekwetenschappers er nog niet genoeg oog voor dat uitgevers ook militaire werken op de markt brachten en daar bovendien een aardige boterham mee verdienden. Voor de boekwetenschap blijven daardoor kansen liggen. Deze studie wil daarin verandering brengen.